

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ЯК ТАКТИЧНИЙ ЗАСІБ ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ

**ПИЛИПЕНКО Ганна Миколаївна – ДонНУ, економіко-правовий факультет,
науковий співробітник центру наукових досліджень**

УДК 343.13

Стаття посвячена дослідженню сучасної судової експертизи з позицій криміналістики як тактичного засобу отримання доказів. В роботі наведено теоретичні положення, сформульовані в результаті комплексного аналізу наукових досліджень проблем призначення судової експертизи слідчим. Акцентовано, що судової експертизи як засобу отримання доказів буде найбільш ефективною, якщо відповідає визначеним критеріям, а саме:

1) законність, науковість і етичність відносно розслідування злочину; 2) доступність; 3) ситуаційна обумовленість (або виборочність); 4) системність. Також автор доводить, що розглядаючи криміналістичну науку з позицій слідчої діяльності, необхідно звернути увагу на тактику призначення судової експертизи як самостійного засобу тактики.

Ключові слова: *вимоги до тактичних засобів; засіб криміналістичної тактики; криміналістика; предмет доказування; слідчий; експерт; судова експертиза.*

Забезпеченню швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду повною мірою покликана сприяти судова експертиза. Наразі для того, щоб правильно застосовувати можливості судової експертизи, слідчому необхідно орієнтуватися в її теорії та практиці призначення, адже з прийняттям Кримінального процесуального

кодексу України (далі КПК) процесуальний порядок збору доказів слідчим суттєво змінився. Водночас криміналістична наука на підставі своїх наукових досліджень та розробок пропонує слідчим і суддям науково обґрунтовані й перевірені практикою засоби, прийоми та методи збирання та дослідження доказів із метою розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Зазначеним зумовлена актуальність дослідження сучасної судової експертизи з позицій криміналістики як тактичного засобу отримання доказів.

Питання судової експертизи науковці досліджували як комплексно, так і самостійно. Маємо назвати таких російських та українських науковців, як Р.С. Белкін, І.М. Каплунов, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, Ю.Г. Корухов, М.В. Костицький, Л.В. Кочнева, А.Ю. Краснобаєва, Г.Є. Макушкіна, О.М. Моїсєєв, Н.А. Паліашвілі, А.К. Педенчук, І.Л. Петрухін, М.В. Салтевський, І.Я. Сегай, А.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський та багато ін. Але донині проблемним залишається дослідження сучасної судової експертизи з позицій криміналістики як тактичного засобу отримання доказів. Усунення названих прорахунків є метою цієї статті.

У практичній діяльності з розслідування злочину слідчий послідовно здійснює певні заходи, зокрема побудову версій, планування розслідування, підготовку й проведення негласних, розшукових слідчих дій, призначення судових експертиз. Ці структурні елементи криміналістичної тактики пов'язані з

відповідними групами тактичних прийомів та методиками їх застосування. На думку В. О. Коновалової та В. Ю. Шепітька, тактичним прийомом можна вважати найбільш раціональний і ефективний спосіб здійснення процесуальної дії за певних обставин його реалізації [1, с. 97]. Родовим для тактичного прийому є поняття криміналістичного прийому, видами якого є техніко- і тактико-криміналістичні прийоми [2, с. 5]. Перші спрямовані на застосування в розслідуванні злочинів техніко-криміналістичних засобів; другі – на організацію та планування розслідування, підготовку й проведення слідчих дій, судових експертиз, обрання особою, яка проводить розслідування, певної лінії поведінки. Отже, за аналогією ми вважаємо, що слідча дія, тактична лінія поведінки (наприклад тактичний прийом, операція) та судова експертиза є засобами криміналістичної тактики.

У криміналістичній тактиці нарівні з дослідженням тактичних прийомів ключове місце посідає тактика слідчих дій [3, с. 451]. Це пов'язано з неможливістю одержати і застосувати беззаперечні докази інакше, ніж через слідчі дії, внаслідок чого всі проблеми криміналістичної тактики розглядаються через призму слідчих дій. Загальна ж теорія судової експертизи сформована як окрема теорія (вчення) – система положень про певні явища реальної дійсності. Адже вона слугує фундаментом для формування теоретичних засад різних родів, видів та класів експертиз та базується на єдності інтегрованої природи всіх родів та видів судових експертиз [4, с. 86]. У цьому сенсі Р. С. Белкін справедливо зазначав, що в криміналістиці немає місця загальнотеоретичним проблемам судової експертизи [5, с. 152].

Втім у аспекті практичної реалізації положень криміналістичної тактики діяльність слідчого з призначення судової експертизи заслуговує на окрему увагу, зокрема, щодо практичних труднощів такої діяльності на стадіях підготовки та призначення судових експертиз, застосування одержаних результатів. До того ж, кожний вид діяльності має свого основного суб'єкта, відповідно, слідчого або судового експерта, що наділені процесуальною самостійністю та користуються від-

повідними правами, мають свої обов'язки [6]. Отже, розглядаючи криміналістичну науку з позицій слідчої діяльності, обов'язково необхідно приділяти увагу тактиці призначення судової експертизи як самостійного засобу криміналістичної тактики.

Здійснений нами аналіз підходів науковців до сутності та критеріїв допустимості тактичного прийому як основного засобу та структурного елемента тактики будь-якої дії дозволяє визначити, що судова експертиза як засіб криміналістичної тактики буде найбільш ефективним, якщо відповідатиме певним критеріям, як от: 1) законність (означає відповідність вимогам закону), науковість (відповідність науковим даним, покладеним в основу його формування) і етичність щодо розслідування злочину; 2) доступність (вільне використання слідчим); 3) ситуаційна зумовленість (або вибірковість); 4) системність (тобто спрямованість на виявлення доказової інформації, що належить до всього комплексу доказів). Розглянемо кожний окремо.

1. Судова експертиза повинна відповідати законним, науковим та етичним вимогам щодо розслідування злочину.

Відповідно до ст. 69 чинного КПК, експертом у кримінальному провадженні є особа, яка має наукові, технічні або інші спеціальні знання, згідно із Законом України «Про судову експертизу» має право на проведення експертизи і якій доручено здійснити дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, й надати висновок із питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери його знань. Законодавець чітко визначає права та обов'язки цього учасника кримінального провадження, при цьому звертаючи увагу на відповідальність експерта за невиконання покладених на нього обов'язків, серед яких називає невідкладне повідомлення особі, яка його залучила, чи суду, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи через відсутність у експерта необхідних знань або без залучення інших експертів та в разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення за необхідності його уточ-

нення. Нагадаємо, що слідчий несе персональну відповідальність за збір доказів, законність та своєчасність здійснення процесуальних дій. А отже, попри можливість самовідводу експерта, саме слідчий повинен особисто вивчати компетентність спеціаліста, залучуваного як експерта, роз'яснювати йому права і обов'язки, особисто попереджати про кримінальну відповідальність за відмову від виконання покладених на нього обов'язків, а також за дачу завідомо неправдивого висновку. В цьому випадку, окрім додержання прямих норм закону щодо призначення судової експертизи, за умови здійснення визначених організаційних дій судова експертиза відповідатиме законним, науковим та етичним вимогам.

2. Судова експертиза повинна бути вільно застосовуваною слідчим (доступність). Можливість призначення судової експертизи слідчим без особливих зусиль пов'язана з правильним визначенням ним предмета експертного дослідження.

В. Д. Арсеньєв визначив предмет експертизи як сторони, властивості та співвідношення її об'єктів, досліджуваних засобами, методами, методиками експертизи з метою розв'язання питань, які мають значення за справою та перебувають у межах спеціальної компетенції відповідної галузі знань [7, с. 4-5]. За підходом дослідника, в понятті предмета синтезовано поняття об'єкта експертизи (як матеріального носія інформації про фактичні обставини, що підлягають виявленню засобами експертизи); експертних завдань (чи питань), які підлягають розв'язанню; методів експертного дослідження. Також В. Д. Арсеньєв зауважує про взаємозв'язок предмета експертизи з предметом доказування, наголошуючи, що кожний елемент предмета доказування може бути віднесено як до предмета судової експертизи, так і до предмета іншої слідчої дії, але водночас складовою предмета судової експертизи не може бути кримінально-правова оцінка обставин справи [8, с. 5]. Ми не повністю погоджуємося з наведеною позицією, адже зв'язок предмета доказування й предмета судової експертизи, безумовно, існує, але як окремого та загального.

У своїх поглядах ми ближчі до позиції

Г. М. Нагорного, котрий вважає, що термін «предмет судової експертизи» є компонентним, його складниками є питання, розв'язувані застосуванням спеціальних знань; фактичні відомості, що підлягають установленню на основі спеціальних знань; виявлення фактичних відомостей і розв'язання завдань на основі застосування спеціальних знань; матеріальні об'єкти чи обставини справи, які підлягають дослідженню на основі спеціальних знань [9, с. 32]. Базуючись на віднесенні фактичних відомостей, що підлягають установленню шляхом проведення експертизи, до предмета доказування, можна стверджувати, що вимога доступності призначення судової експертизи для слідчого означає правильне визначення слідчим відомостей, що належать до предмета доказування та підлягають установленню в результаті застосування такої форми спеціальних знань, як судова експертиза.

3. Призначення судової експертизи є ситуаційно зумовленим (вибірковість).

У вузькому сенсі слідча ситуація є комплексом відомостей про злочин та умови його розслідування на певному етапі, чим варто пояснювати вибір методів і засобів установлення істини у справі [10, с. 185]. Інакше кажучи, такою слідчою ситуацією визначена черговість та особливість криміналістичної тактики. Переважна більшість криміналістів зводить зміст слідчої ситуації до однієї чи двох найголовніших умов розслідування, що дає можливість типізувати ситуації та, відповідно, розробити певний алгоритм дій під час розроблення окремих криміналістичних рекомендацій [10, с. 185]. У практичній діяльності слідчий, зіставляючи конкретну (реальну) слідчу ситуацію з типовою, обирає напрямки розслідування, висуває версії, визначає програму дій, обирає тактику слідчих дій, а також визначає необхідність судової експертизи й перелік питань.

Конкретні слідчі ситуації розслідування кримінальної справи мають різноманітний характер, укласти їх у типові рамки неможливо. Тому орієнтовні переліки питань, що можуть бути винесені на експертизу, пропонувані в багатьох літературних джерелах [11; 12]. Окремі вчені вважають, що питання экс-

пертам різних спеціальностей обов'язково повинні відображати обставини конкретної справи, у зв'язку з чим формулювання будь-яких стандартних питань є недоцільним [13]. Зокрема, С. Остроумов та С. Фортинський вважають, що неможливо окреслити коло питань, які повинен розв'язати експерт-бухгалтер, що стало би загальним для всіх кримінальних справ. Ми вважаємо, що такі переліки мають орієнтований характер, а кожне окреме питання в ході призначення конкретної експертизи безпосередньо пов'язане з наявною слідчою ситуацією у справі. Втім варто зауважити, що за окремими категоріями справ питання, які обов'язково постають перед експертами, є визначеними судовою практикою та законодавством.

З огляду на наведене, слушною видається позиція С. С. Бичкової, котра, враховуючи наукові розробки в теорії цивільного та кримінального процесів, виокремила основні вимоги, що повинен висувати суд до питань, які підлягають розгляду експертом. Зокрема, вони повинні:

- а) випливати з матеріалів справи;
- б) вимагати застосування спеціальних знань у формі експертизи (звідси заборона ставити перед експертом питання довідкового чи правового характеру);
- в) відповідати предмету призначуваної експертизи;
- г) бути сформульованими з урахуванням наукових можливостей відповідного виду дослідження;
- д) бути визначеними, ясними, конкретними і якомога більш лаконічними;
- е) бути викладеними послідовно, тобто логічно доповнювати один одного і впливати один із іншого [14, с. 243]. До того ж, перелік питань повинен бути повним, мати вичерпний характер.

4. Судова експертиза орієнтована на виявлення доказової інформації, що стосується всього комплексу доказів (системність).

Практична проблема щодо цієї вимоги виникає тоді, коли висновок експерта не збігається з повним комплексом доказів у справі або взагалі суперечить всім іншим доказам. Результатом оцінки висновку експерта може стати призначення повторної експертизи. Повторна експертиза, власне, є засобом пе-

ревірки первинного висновку. Хоча жодною законодавчою нормою не встановлено переважності висновку повторної експертизи відносно первинної.

Це означає, що повторна експертиза не є експертизою за експертизою, позаяк об'єктом її дослідження не є питання «Чи правильний висновок первинної експертизи?» Проте саме призначення повторної експертизи дозволяє визнати помилковим первинний висновок щодо неможливості вирішення питання по суті, який на практиці дехто вважає не підтвердженим, тобто не помилковим [15, с. 46]. Ми повністю згодні з В. М. Абрамовою, котра вважає, що висновок про неможливість вирішення питання по суті слід вважати помилковим унаслідок необґрунтованості у двох випадках: 1) якщо повторну експертизу проведено за тими самими матеріалами, але наявність знань у експерта, застосування необхідних технічних засобів і відповідних методів дозволили виявити в об'єкті інформацію, достатню для формулювання іншого висновку; 2) якщо під час повторної експертизи були запитані додаткові матеріали (відомості), що також дозволило розширити обсяг інформації та сформулювати більш визначений висновок. Тож, призначення первинної чи повторної судової експертизи буде ефективним засобом криміналістичної тактики в разі її спрямування експертизи на виявлення доказової інформації, що належить до комплексу доказів.

Таким чином, можна зробити певні висновки. Із позицій слідчої діяльності судової експертизи можна розглядати як самостійний засіб криміналістичної тактики в аспекті діяльності слідчого. Судова експертиза як засіб криміналістичної тактики буде найбільш ефективною, якщо відповідатиме певним критеріям, ідеться про: 1) законність (означає відповідність вимогам закону), науковість (відповідність науковим даним, покладеним в основу його формування) і етичність щодо розслідування злочину; 2) доступність (вільне використання слідчим); 3) ситуаційна зумовленість; 4) системність (тобто спрямованість на виявлення доказової інформації, що належить до всього комплексу доказів).

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню сучасної судової експертизи з позицій криміналістики як тактичного засобу отримання доказів. У роботі містяться теоретичні положення, сформульовані в результаті комплексного аналізу наукових досліджень із проблем призначення слідчим судової експертизи. Наголошено на тому, що судова експертиза як засіб криміналістичної тактики буде найбільш ефективною, якщо відповідатиме певним категоріям, як от: 1) законність, науковість і етичність щодо розслідування злочину; 2) доступність; 3) ситуаційна зумовленість (або вибірковість); 4) системність. Також автор доводить, що розглядаючи криміналістичну науку з позицій слідчої діяльності, обов'язково необхідно приділяти увагу тактиці призначення судової експертизи як самостійного засобу криміналістичної тактики.

SUMMARY

The article is devoted to research of modern judicial examination from positions of criminalistics as a tactical mean of receipt of proofs. In the article there are the theoretical positions formulated as a result of complex analysis of scientific researches on the problems of setting of judicial examination to the investigators. It is marked about that judicial examination as a mean of criminalistics tactic will be most effective, if will answer the following criteria: 1) legality, scientific character and ethics in relation to investigation of crime; 2) availability; 3) situation conditionality (or selectivity); 4) system. Also privodyatsya arguments of that examining criminalistics science from positions of investigation activity, it is necessary necessarily to spare attention to tactic of setting of judicial examination as an independent mean of tactic.

Література

1. Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 1997. – 255 с.
2. Белкин Р. С. Тактика следственных действий / Р. С. Белкин, Е. М. Лившиц. – М. : Новый Юрист, 1997. – 176 с.
3. Криминалистика: [учебник для ВУЗов] / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская]; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 990 с.
4. Россинская Е.Р. Криминалистика и судебная экспертиза: взаимосвязи и разграничения / Е. Р. Россинская // Криминалистика превопечитный. – 2011. – №2. – С. 84-93.
5. Белкин Р. С. Курс криминалистики: [учеб. пособие для вузов. 3-е изд., доп.] – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
6. Сегай М. Я. Криминалистическая и судебная экспертология: разграничения функций / М. Я. Сегай // Роль и значение деятельности Р.С. Белкина в становлении современной криминалистики: [материалы научной конференции к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина] – М., 2002. – С. 49-50.
7. Арсеньев В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Рефераты научных сообщений на теоретическом семинаре – криминалистических чтениях. – М., 1979. – Вып. 26. – С. 3-10.
8. Арсеньев В. Д. Спорные вопросы предмета судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Рефераты научных сообщений на теоретическом семинаре – криминалистических чтениях.

– М., 1978. – Вып. 23. – С. 5.

9. Надгорный Г. М. Предмет судебно-экспертной отрасли знаний и предмет судебной экспертизы / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1976. – Вып. 13. – С. 32-33.

10. Криміналістика: навч. посібник / [А. Ф. Волобуєв, О. О. Волобуєва, О. А. Самойленко та ін.]; за ред. проф. А. Ф. Волобуєва. – К. : КНТ, 2011. – 504 с.

11. Біленчук П. Д. Судові експертизи: довідник / П. Д. Біленчук, М. Н. Курко, С. М. Стахівський. – К. : Влад и Влада, 1997. – 48 с.

12. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Право и закон, 1996. – 224 с.

13. Притузова В. А. Заключение эксперта как доказательство в советском уголовном процессе / В. А. Притузова. – М. : Госюриздат, 1959. – 162 с.

14. Бичкова С. С. Постановка питань експерту при призначенні експертизи / С. С. Бичкова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права: Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених». – Хмельницький, 2002. – Спецвипуск № 1. – С. 242 – 243.

15. Моїсєєв О. М. Прагматична модель взаємодії сторін у змагальному процесі / О. М. Моїсєєв // Правничий часопис Донецького університету. – № 2. – Донецьк, 2012. – С. 141-146.